

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА • ИДЕНТИТЕТ • УГРОЖЕНОСТ • ЗАШТИТА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

Уредници
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ГАЛЕРИЈА САНУ

БЕОГРАД 2019

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Главни и одговорни уредник

ДУШАН ОТАШЕВИЋ

Уређивачки одбор

ВЛАДИМИР КОСТИЋ

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

Рецензенти

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

Секретари уредништва

МАРКА ТОМИЋ ЂУРИЋ

БОЈАНА СТЕВАНОВИЋ

Лектура

ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

Превод са италијанског језика

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Техничко уређење и графичка опрема

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Карте

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

ИГОР СТЕПАНЧИЋ

Тираж

600

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ISBN 978-86-7025-754-2

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	9
Владимир С. Костић	
СРБИ И КОСОВО	
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА	
У временима самосталне средњовековне државе	17
Ђорђе Бубало	
Под турском влашћу, до краја XVIII века	31
Невојша Шулетић	
Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама	41
Татјана Катић	
Током новијег и савременог доба	49
Љубодрог Димић	
КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА	
Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба	81
Даница Поповић	
Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве	99
Владимир Вукашиновић	
Косовски завет и национални идентитет Срба	113
Милош Ковић	
УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	
Место у културној историји српског народа	147
Бранислав Тодић	

Припадност развојним токовима византијске уметности	165
АЛЕКСЕЈ ЛИДОВ МИЛОШ ЖИВКОВИЋ	
Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе	185
ВАЛЕНТИНО ПАЧЕ ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
ИСТОРИЈА СТВАРАЊА	
Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)	211
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)	221
МИОДРАГ МАРКОВИЋ	
Доба зрелог средњег века (1322–1455)	241
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ	
Позносредњовековни период у светлу археологије	271
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)	291
ЗОРАН РАКИЋ	
Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)	313
НЕНАД МАКУЉЕВИЋ	
Замах црквене уметности у последњем веку османске власти	325
ИВАНА ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ	
Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања	341
АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)	351
СРЂАН МАРКОВИЋ	
ПОВЕСНИЦА СТРАДАЊА	
У доба турске власти (1455–1912)	365
ТАТЈАНА КАТИЋ БИЉАНА ВУЧЕТИЋ	
Након ослобођења (1912–1999)	379
СВЕЛАНА ПЕЈИЋ	
После усвајања <i>Резолуције 1244</i> (1999–2017)	393
ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ МИРЈАНА ЂЕКИЋ	
Баштина у процепу. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе	415
МИРЈАНА МЕНКОВИЋ	
БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ	
Почеци истраживања и збрињавања споменика	431
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ	

Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији	443
АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ	
Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине	465
ВЛАДИМИР ЦАМИЋ	
Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини	485
ЈЕЛЕНА ПАВЛИЧИЋ	
ПОГОВОР УРЕДНИКА	507
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	515
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	549
СПИСАК ТАБЛИ.	553

УВОДНА РЕЧ

Прилажући уводну реч овој публикацији, која не одговара само насловом недавно одржаној изложби у Галерији Српске академије наука и уметности (*Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентичности, значај, ујроженост*, 27. септембар – 26. новембар 2017. године) већ и с њом води живу конверзацију – додатно је разрађујући, образлажући и допуњујући – желим да изнесем неколико својих размишљања. И изложба и књига која је прати, као плодови дуго припремане активности САНУ, представљају одговор суштинској обавези наше куће, произашлој из основног смисла њеног постојања од првих корака по оснивању Друштва српске словесности 1841. године. Зато тај одговор не може имати сенку баналне дневне прагматичности, за коју се САНУ исувише често неоправдано оптужује. Појмови издвојени у поднаслову ове књиге – *историја, идентичности, ујроженост, заштитица* – у својој суштини готово да не траже даљу елаборацију ако на уму имамо контекст у којем је стварано идентитетски веома особено и зато сада веома угрожено српско уметничко и духовно наслеђе на Косову и Метохији. Мени се, међутим, намеће – неизречена, а ипак јасно чујна – још једна кључна одредница важна за разумевање изложбе и публикације. Ту одредницу ће много позванији препознати као „високу естетску вредност“, „самосвојност“ и томе слично, а ја ћу је, у немоћи да је обухватим у бити, одредити као лепоту „изнад свих зала“. Можда тај појам и није сасвим одговарајући, али је свакако најближи ономе што сам осетио када сам као дванаестогодишњак први пут обилазио манастире Косова и Метохије, а што се касније, када сам им се враћао, само потврђивало. У опису тог доживљаја на памет ми често падају редови нашег академика Михаила Лалића из

Заштотника. Друје свеске мемоара и дневника Пеја Грујовића, које овде позајмљујем:

Пред ноћ смо стигли у долину и наступали кроз завјетрину шуме испуњене жуборењем ријеке која се наслућивала подаље од пута. Ту нам је најзад отоплило и надали смо се храни. Они испред мене, излазећи на чистину, скидаху капе и почеше да се крсте. Мислио сам да ја нећу – нема тако великог попа који би ме на то натјерао. Али кад угледах манастирску цркву Дечана како стоји на ливади – лијепа као привиђење а трајнија но тврђаве – стадох па и сам скидох капу и дође ми да је бацим увис као што су други око мене већ чинили. Знао сам понешто, из пјесмарица више него из историје, о том манастиру; виђао сам га и на слици, али да он ту нов стоји шест вјекова, надтрајавајући и Србе и Турке и Албанце с бијелим капама и њихове честе кавге, дуге мржње и кратка мирена – то је изгледало невјероватно. Чинило ми се, па и сад ми се тако причињава, да је у том здању уграђено нешто натприродно – некакав чудесни спој оплемењене материје и у материји ухваћене душе. Без неке такве загонетне равнотеже удаљених и супротних елемената са два пола космоса, без њиховог загрљаја, не би се могло догодити да нешто тако дуго потраје у земљи гдје све кратко траје и брзо нестаје.

На те редове надовезују се речи након службе у самој цркви:

Смрачило се бјеше кад смо изашли, али се љепота цркве на неки начин пробијала и кроз таму. Чинило ми се да се види и пред затвореним очима, као што се и сад види у тамној даљини успомене, јер њене линије зраче самим постојањем као упорно пробијање сјећања на нешто што се прије знало. Отада сам често мислио на ту чудесну грађевину за коју непознати записивач каже да „сваку мисао превазилази добротом“. Волио бих још једанпут да је видим, да провјерим је

ли јој заиста душа у љепоти, као што ја мислим, а љепота у обећању и у нади коју даје сваком ко је види, без обзира на вјеру којој припада.

Писац ту жељу, коју и сам осећам, а која ми се, страхујем, услед година и околности неће испунити, негде ограничава на Високе Дечане. Није, међутим, реч само о том непоновљивом храму – у питању је много више од тога. Суочен, као и читав мој народ, са угрожавањем и уништавањем српске културне и уметничке баштине, с кривотворењем њеног идентитета, уз не мање болну равнодушност моћних (и немоћних), тешим се каткад Планудовом парафразом Овидија да се „све

мења, а не ишчезава ништа“. Ипак, свестан сам тога да ова мисао, ма како узвишена, може у крајњем бити само утеха. Идеја поменуте изложбе и ове књиге јесте да морамо учинити све да заиста не дозволимо ишчезавање онога што нас одређује у самом нашем бићу. Једино тако ћемо сутра, прекосутра и затворених очију моћи да се – попут песника и такође нашег академика Васка Попе пред фреском у Каленићу – с времена на време упитамо, иако знамо и одговор и објашњење:

Откуда моје очи
На лицу твоме
Анђеле брата...

Владимир С. Косић

СРБИ И КОСОВО

ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ, ДО КРАЈА XVIII ВЕКА

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

Цар је опсео једно место које зову Ново Брдо (то јест) Сребрна и Златна Планина и заузео га је, али помоћу договора по којем им је обећао да ће их оставити на њиховим имањима и да им младе жене и младеж (неће) пљачкати. А кад се место покорило, цар је наредио да се затворе капије и да се оставе отворена само једна врата. Када су Турци дошли у место, наредили су свим домаћинима да сваки са својом служинчади, с мушком и женском чељади изиђе кроз врата из места у ров, остављајући све своје благо у кућама. И то су ишли један за другим. А цар, стојећи пред вратима, бирао је младиће на једну страну, а женску чељад на другу страну, а мушкарце исто тако на ров на другу страну, а жене на другу страну, па који су међу њима били најистакнутији, наредио је да се ти сви посеку. А остатак је наредио да се пусти у град и никоме није било забрањено да буде на своме имању. Младића које је изабрао било је на броју триста двадесет, а женске чељади лепше седам стотина и четири. Женске главе је све раздао међу поганике а младиће је узео себи за јаничаре, а послао их је у Анадолију, преко мора, тамо где их чувају. И ја сам исто тако био тамо у томе месту Новом Брду, ја који сам ово писао, а био сам узет са двојицом браће моје.¹

Овако се у спису *Јаничареве усјомене* Константин Михаиловић из Островице присећао драматичних дана током којих је војска султана Мехмеда II (1451–1481) освајала Ново Брдо – економско средиште српске деспотовине. Према расположивим изворима, Османлије су после Новог Брда освојиле и Трепчу, Плану, Запланину, Брвеник, Призрен, Бихор, Липљан и више тврђава у области Ситнице. Појединости о заузимању тих места нису познате, осим што се у српским летописима наводи

да је од раног пролећа до краја лета 1455. године побијено „множество рода християнскога“.² Војни походи овако великог обима обично су у XV и XVI веку узроковали и појаве које су у дужем периоду негативно утицале на стопу природног прираштаја. Када је реч о Косову и Метохији, извори сведоче о отмицама деце и жена, присилном регрутовању младих мушкараца у османску војску, епидемијама куге и других заразних болести, појавама глади и организованом расељавању становништва.³ Поред демографских губитака, османско-српско ратовање узроковало је у областима Косова и Метохије и материјалну штету. Привредни живот и трговина били су привремено заустављени, имовина многих приватних лица и установа опљачкана је, а десетине храмова и споменика средњовековне српске и византијске културе остављене су у развалинама. У посебној немилости освајача биле су грађевине које су симболизовале средњовековну српску државност. Дворски комплекс око Сврчинског језера не помиње се у изворима после 1455. године, а нестало је трага и резиденцијалним објектима српске световне и духовне властеле. Разорен је и опљачкан манастир Светих арханђела код Призрена, у којем је био сахрањен цар Душан (1346–1355). Тешко је оштећена задужбина краља Милутина (1282–1321) – манастир Бањска – чији је храм био претворен у џамију, баш као и црква Богородице Љевишке у Призрену, катедрални храм Призренске митрополије.

² ССРЛ, 238, бр. 700.

³ Све наведене појаве забележене су током друге половине XV века на подручју Косова и Метохије. О епидемији куге 1456. године в. ССРЛ, 240, бр. 708. О глади в. *истио*, бр. 709. О присилном исељавању житеља Новог Брда у околину Цариграда 11. априла 1467. године в. *истио*, 248, бр. 755.

¹ *Константијин Михаиловић из Островице. Јаничареве усјомене*, 36.

Сл. 13. Пећка патријаршија, припрата, портрет патријарха Макарија Соколовића, 1565

После успостављања османске власти простор Косова и Метохије налазио се под управом беглербега Румелије и њему подређених санџакбегова Вучитрнског, Призренског, Скадарског и Дукађинског санџака.⁴ Са свих страна окружене османским провинцијама и стотинама километара удаљене од османско-угарског ратишта, те области су у раздобљу од 1455. године до Рата Свете лиге (1683–1699), а затим поново у XVIII и XIX столећу, углавном биле поштеђене значајних војно-политичких догађања. Због тога средишње место у њиховој историји није припадало ратовима и устанцима, већ демографским и економским процесима, који су споро и континуирано разграђивали елементе српског етничког идентитета. Откако су османски чиновници 1488/1489. године на Косову и Метохији регистровали око 60.000 хришћанских пореских кућа, српска популација у тим областима имала је негативну стопу раста.⁵ На то су у највећој мери утицали процеси исламизације и исељавања српског становништва. Исламизација је била узрокована особеностима османског друштвеног уређења, а миграције претежно економским и војно-политичким разлозима. Како су војни походи султана Сулејмана I (1520–1566) исцрпили државну благајну, средства за подмиривање трошкова османске војне и цивилне управе у Угарској обезбедивана су током друге половине XVI века додатним опорезивањем становништва османских санџака у Румелији. Појачавање фискалног притиска подстицало је становнике Косова и Метохије да се селе у слабије насељене области Будимског ејалета, у којима су пореске обавезе биле подношљивије. Депопулација изазвана исељавањем становништва, али и економска депресија која је погодила Османско царство током Дугог рата (1593–1606), створиле су на Косову и Метохији лош економски амбијент, у којем су се међу султановим поданицима заоштравале међусобне верске, етничке и социјалне различитости и у којем се продубљивао осећај личне и имовинске несигурности.⁶

⁴ Изван ових управних јединица налазило се подручје Митровице, које је прикључено Босанском санџаку. Санџакбегови су делили судску власт с кадијама у Вучитрну, Приштини, Новом Брду, Беласици, Призрену, Хочи и Пећи. Уп. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 175–188; Riza, *Političko-upravni sistem*, 298; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 92–99.

⁵ Varkan, *894 (1488/1489) yılı cizyesinin*, 1–117; Зиројевић, *Први векови*, 88–97, 111–113.

⁶ Током неколико последњих деценија публиковано је више османских пописа из друге половине XV и из XVI века који су релевантни за демографска истраживања области Косова и Мето-

Тенденција спорих демографских промена прекинута је за време Рата Свете лиге, када су дејства османске војске против ненаоружаног српског становништва, епидемија куге и појава глади изазвали велики морталитет и довели до трајног исељавања више десетина хиљада српских избеглица на територију Краљевине Угарске. Повод за поменути неуобичајену војну интервенцију био је продор омање хабзбуршке војске под командом генерала Енеје Силвија Пиколоминија на подручје Косова и Метохије 1689. године. Будући да се хабзбуршким трупама тада придружио и знатан број српских устаника, простор између Београда и Скопља исламски верски ауторитети у Цариграду прогласили су *Земљом раџа* (ар. *dār al-ḥarb*, *dār al-djihād*), у којој је било дозвољено уништавање, робљење и пљачкање немуслиманског становништва.⁷ Претежно састављена од татарских и арбанашких чета, османска војска је почетком 1690. године ступила на ту територију као освајач. Силовито је ударила на хришћанску рају и изазвала масовни покрет становништва, који је у историографији познат као Велика сеоба. Према речима патријарха Арсенија Црнојевића (1674–1706), око 40.000 Срба успело је да се домогне територија под контролом хабзбуршке војске у Угарској. О броју страдалих нису сачувани поуздани подаци.⁸

Демографске прилике у XVIII столећу нису довољно истражене, али се претпоставља да су и после закључења мира у Сремским Карловцима 1699. године Срби били најбројнија етничка заједница на Косову и Метохији. На демографски раст српске популације у послератном периоду неповољно је утицало слабљење централне власти и јачање утицаја неколицине беговских породица албанског порекла. У процесу који је познат под називом *чиџлучење* бегови су од хришћанских домаћинстава одузимали право на коришћење аграрних земљишта (баштина) и стварали сопствена газдинства (читлуке). На тај начин не само што су осигуравали

Сл. 14. Будисавци, црква Преображења Господњег, прва половина XIV века, обновљена 1568. године

трајан извор своје економске снаге и политичког утицаја већ су и значајно мењали постојеће друштвено-економске односе у региону, будући да су већини хришћана наметнули статус зависних сељака, што је подразумевало и повећање њихових радних и пореских обавеза.⁹

Положај Срба постао је сложенији после окончања аустријско-турског рата 1716–1718, када је на простору између река Саве, Дунава, Пека, Западне

хије. Уп. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića; Oblast Brankovića; Pulaha, Defteri i regjistrimit; 167 Numarali; 367 Numarali*; Кагић, *Ойширни њојис*. На основу османских пописа настао је већи број студија, али још не постоји добар синтетички преглед остварених резултата. Уп. Филиповић, *Из историје Новог Брда*, 63–85; Зиројевић, *Кроз новобрдске махале*, 7–14; Мацура, *Насеља*.

⁷ Darling, *Contested Territory*, 133–163; Bonner, *Jihad*.

⁸ Томић, *Десет година*; исти, *Патријарх Арсеније III Црнојевић*, 65–161; Поповић (Д. Ј.), *Велика сеоба Срба*; Станојевић (Г.), *Србија*.

⁹ Тричковић, *Београдски њашалук*.

Сл. 15. Велика Хоча, црква Светог Јована

Мораве и Дрине формирана Краљевина Србија, нова држава којом је владао римско-немачки цар Карло VI Хабзбург (1711–1740). Чињеница да се двеста километара северно од Митровице и Приштине налазила српска држава узнемиравала је османске бегове на Косову и Метохији. Ситуација се није битно променила ни после аустријско-турског рата 1737–1739. године, када је Краљевина Србија престала да постоји. У свести српских народних првака она је и даље опстајала као политички идеал и географски појам, а после аустријско-турског рата 1788–1791. године на њеним некадашњим територијама почело је да се формира језгро модерне српске државе. Страх од све извеснијих политичких промена нагонио је Османлије да организованим насељавањем Албанаца и исламизацијом Срба мењају етничку структуру Косова и Метохије. Започети током Рата Свете лиге и интензивирани у другој половини XVIII века, ови процеси су на врхунцу били током XIX столећа, када су Срби

коначно престали да буду најбројнија етничка заједница у поменутих областима.

У очувању српског етничког идентитета на Косову и Метохији важну улогу имала је Српска православна црква, која је помоћу богослужбене праксе и црквене књижевности чувала од заборавља српско име, књижевни језик и писмо, етничке митове и друге елементе историјске свести. Од друге половине XVI века до 1766. године била је организована као аутокефална архиепископија и имала је стално седиште у пећком манастиру. Носила је званичан наслов *Пећка архиепископија и Патријаршија Срба, Буџара, Зајадног њоморја и Северних сџрана* и настављала је традицију средњовековне *Патријаршије Срба и Грка*. Српски патријарси у доба османске власти нису, као у време цара Душана (1346–1355) и Уроша (1355–1371), имали духовни ауторитет на подручју Охридске

архиепископије, али су проширили јурисдикцију на подручја Босанског и Будимског ејалета. Суштинска разлика између двеју патријаршија, међутим, није била ни у титулатури ни у њиховим територијалним оквирима, већ у правном и социјалном статусу клира. Статус архијереја, мирског свештенства и монаштва веома јасно показује да се корен свих сметњи за економски, демографски и културни развој српске етнице на Косову и Метохији налазио у особеностима друштвеног и економског уређења Османског царства.

Успостављање османске власти на територијама српске деспотовине није довело само до урушавања постојећег система државне управе већ и до темељног преображаја целокупног друштвеног и економског поретка на том простору. У тренутку када је интегрисана у османски правни систем хришћанска елита је била деградирана, лишена стабилних извора економске моћи и могућности да се у потпуности афирмише у османском друштву. Властела као засебан друштвени сталеж и властелинство као економска јединица престали су да постоје. Православна црква је била искључена из структура државне власти, а православни клир преведен је у категорију пореских обвезника и поданика другог реда. Развијајући верску догму о инфериорном положају немуслимана у *Земљи ислама*, османска владајућа елита отуђивала је хришћане од државе. Култура хришћанских народа почела је да поприма изразитија рурална обележја него што их је имала у средњем веку пошто се муслиманско становништво масовно досељавало у урбана насеља, којима су османски владари даривали порески имунитет.

Иако је османско законодавство препознало и прихватило неке установе српског средњовековног друштва, потреба да се животна свакодневица подреди начелима исламског права (шеријата) захтевала је темељну измену затечених друштвених и економских односа. Најкрупније и по последицама најзначајније промене проистекле су из чињенице да је шеријат султанове поданике делио на *муслимане* и *зимије*.¹⁰ Друштвена група која је уживала највећи степен личних права и слобода у Османском царству били су слободни мушкарци исламске вероисповести. Припаднике те групе шеријат је обавезивао на очување међусобне слоге и једнакости, забрањујући им да у оквиру своје заједнице образују сталешку хијерархију. Православни хришћани су, као и други

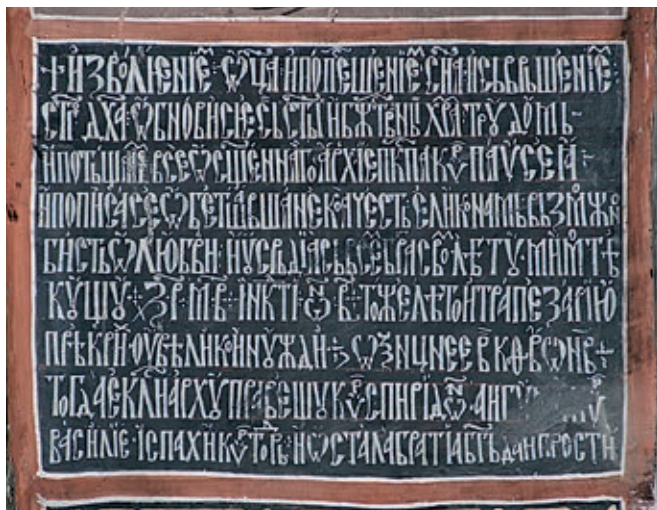
¹⁰ *Shari'a*, у: EI² IX, 321–326 (N. Calder); Akgündüz, *Introduction*, 19–20.

Сл. 16. Пећка патријаршија, црква Светих апостола, ПАТРИЈАРХ ЈОВАН, РАД СЛИКАРА ГЕОРГИЈА МИТРОФАНОВИЋА, 1620

немуслимати, имали статус султанових поданика другог реда, такозваних *зимија*. Према у то време распрострањеном тумачењу једног стиха из *Курана*, *зимије* су имале право да живе и стичу имовину у *Земљи ислама* под условом да у стању очигледне понижености исламској заједници плаћају порез – *џизју*.¹¹

¹¹ Овај порез је код Срба био познат и као *главарина*, *царска главарница* и *харач*. Били су обавезни да га плаћају сви одрасли радно способни хришћани мушкога пола. Уп. Hadžibegić, *Glavarina; Djizya. Ottoman*, у: EI² II, 562–566 (H. İnalçik); Kharādj, *In the central and western Islamic lands*, у: EI² IV, 1031–1034 (C. Cahen); Kharādj, *In Ottoman Turkey*, у: EI² IV, 1053–1055 (C. Orhonlu).

Сл. 17. ПЕЌКА ПАТРИЈАРШИЈА, ЦРКВА СВЕТИХ АПОСТОЛА, КТИТОРСКИ НАТПИС О ОСЛИКАВАЊУ У ДОБА ПАТРИЈАРХА ПАЈСИЈА, 1633/1634. ГОДИНЕ

На основу оваквог тумачења стиха из исламске свете књиге, у средњем веку је формулисан низ верских прописа чији је основни циљ био да се зимије понизе. Мушкарцу зимији, на пример, није било дозвољено да ступи у брачну заједницу са женом исламске вероисповести, док је муслиману било дозвољено да то учини с хришћанком или Јеврејком. Деца из мешовитих бракова увек су била муслимани. Међусобне спорове зимије су расправљале у оквиру своје заједнице и у складу са својим обичајима, али су имале могућност да се обрате шеријатском суду као вишој установи судске власти. За правне спорове у којима је бар једна странка била исламске вероисповести надлежан је увек био шеријатски суд. У таквим парницама сведочење немуслимана под заклетвом није имало правну снагу. Под претњом смртне казне било је забрањено речју и делом вређати ислам, радити на проверавању муслимана или напуштати ислам. У насељима где су зимије живеле с муслиманима увредом ислама сматран је сваки облик јавног изражавања припадности немуслиманским вероисповестима, па је хришћанима било забрањено да носе крстове наочиглед муслимана, да им ремете мир јавним обављањем верских обреда или употребом звона на храмовима. Била је забрањена изградња нових цркава и манастира, а с дозволом власти могли су се оправљати верски објекти који су постојали у време освајања. Неки закони су зимијама прописивали обавезу да

живе у скромнијим стамбеним објектима, да се облаче једноставније и јашу неугледније јахаће животиње од муслимана. Несумњиво је да су ови прописи у великој мери допринели стварању наратива о „вековном робовању Турцима“, који је и данас веома жив у историјској традицији балканских народа. Поред тога што су истицали инфериоран положај зимија у *Земљи ислама*, поменути верски прописи подстицали су исламизацију немуслиманског становништва, будући да су се чином прихватања ислама дотадашње зимије ослобађале свих облика дискриминације и да су прелазиле у друштвену групу повлашћених.¹²

Начин на који су султанови поданици стицали средства за живот и њихов статус у пореском систему били су основ за другу врсту поделе друштва у Османском царству. Појединци који су обављали државне службе и уживали порески имунитет припадали су, с члановима својих породица, сталежу *аскера*, док су султанови поданици који су економски експлоатисали државна добра и плаћали порезе држави чинили *рају*. Највећи део српског становништва припадао је рајинском сталежу.

Како су сва земљишта у европском делу Османског царства била у својини државе, рајинска домаћинства нису могла да поседују земљишне парцеле као приватну својину, већ су плаћањем новчане надокнаде стицала право да наследно користе земљишта и привредна добра као своје *дашћине*. Ова правна норма готово је искоренила некада бројне монашке заједнице будући да манастири нису само били лишени прихода које су им даривали средњовековни владари већ је и суштински измењен њихов правни статус. Док су у средњем веку монаси уживали приходе с манастирских властелинстава, у Османском царству третирани су као старешине и чланови сељачких домаћинстава, па се од њих очекивало да личним радом експлоатишу оранице, винограде, ливаде, млинове, пашњаке и друга добра у непосредној близини манастира и да плаћају различите порезе и таксе. Такав правни статус онемогућавао је монахе да строго поштују одредбе манастирског типика и скраћивао им је време предвиђено за молитву. Нужда их је нагонила на то да често одлазе у свет и прошњом сакупљају новац неопходан за измиривање пореских обавеза. Овакви услови поступно су у већим српским манастирима

¹² *Dhimma*, у: EI² II, 227–231 (C. Cahen); Bravmann, Cahen, *À propos de Qur'an*, 91–95; Bosworth, *The Concept of Dhimma*, 37–51.

наметнули особеножиће (идиоритмију) као претежан облик монашког живота, умањили су фондове библиотека и ризница и отежавали извођење неопходних оправки храмова и помоћних објеката.

Велики број монашких заједница није успео да се прилагоди измењеним условима живота, па су се многи средњовековни манастири већ крајем XV и почетком XVI века угасили или су постали парохијске цркве, чије су пореске обавезе измиривали житељи оближњих сеоских насеља. О томе, између осталог, јасно сведочи и садржај пописа тимарских прихода у Вучитрнском санџаку из 1524/1525. године, у којем је регистровано педесет девет манастира, од чега педесет активних и девет запустелих. Они су били задужени пореским обавезама од 7.757 аспри или око 150 млетачких дуката. Ако се, међутим, има у виду то да су османски пописивачи у четрдесет осам активних манастира забележили само по једног монаха, у једном манастиру њих двојицу и у једном тројицу, тешко је одупрети се утиску да је некада развијени монашки живот на подручју Вучитрнског санџака до почетка XVI века био уништен. На исти закључак упућују и подаци из пописа Скадарског и Призренског санџака.¹³

Један од важних аспеката кризе у коју је запало монаштво у Османском царству непосредно се дотичао организације Српске цркве, будући да су црквени обичаји налагали да се старешине за обудовеле епархије траже међу угледним јеромонасима. То, међутим, није била једина сметња којом је османски правни систем ометао рад Српске цркве. Архијереји, који су у средњем веку чинили највиши слој друштвене и културне елите, у Османском царству били су деградирани на статус зимија и раје. Њихова улога у духовном животу православних хришћана третирана је као привредна делатност и формално дефинисана као експлоатација државних добара. Ова добра су у пореским књигама представљена као фискалне јединице *мукайџе*, које су православним архиепископима издаване у једногодишњи закуп.¹⁴ Из таквог правног тумачења проистекле су две основне новчане обавезе које су православни архиепископи имали према османским пореским властима. Једна

Сл. 18. Манастир Бањска као турска тврђава и џамија

је била *одсек* или *кесим*, годишња закупнина мукате, а друга *џешкеш*, такса за издавање архијерејског *бераша*, односно указа о именовању.¹⁵

Ток укључивања Српске цркве у османски порески систем још није у довољној мери изучен, али се сматра да су пресудни кораци у правцу њене пуне интеграције предузети у време пећког архиепископа и српског патријарха Макарија (1557–1571). С групом сарадника, међу којима су се истицали херцеговачки митрополит Антоније, његов синовац, затим

¹³ Зиројевић, *Вучитрнски и Призренски санџак*, 263–275; иста, *Цркве и манастири* (1990), 133–141; *Задужбине Косова*, 544 (М. Ивановић); Ивановић, *Метохуја*, 130–131.

¹⁴ *Микатаа*, у: ЕП VII, 508 (Н. Gerber); *Микатаа*, у: ЕОЕ, 396 (В. Çakir); Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, 61–162.

¹⁵ Сачувана су свега два берата српских патријарха: први берат патријарха Калиника I из 1691. године (у препису) и потврдни берат патријарха Арсенија IV (оригинал). В. Ферман *сулџана Махмуда*, 181–186; Чолић, *Турски документи*, 47–52; Шулегић, *Подаци о берашима*, 177–193; исти, *Бераш џаширијарха Калиника I*, 97–104.

Сл. 19. Зограф Јован, СРПСКИ ПАТРИЈАРХ ПАЈСИЈЕ (1614–1647), 1662/1663, ДЕТАЉ (НАЦИОНАЛНИ МУЗЕЈ У РАВЕНИ)

новобрдски владика Дионисије и рашки владика Силвестар, он је обновио више средњовековних цркава. Посебан значај имала је обнова саборног храма пећког манастира, где је смештено седиште реорганизоване Српске цркве.¹⁶ Реорганизација је у првом реду подразумевала уређивање односа пећког архиепископа с пореским властима, које су укључиле Српску цркву у правни систем као фискалну јединицу под службеним називом *Пећка ѱаѿријаршија*. Уједно је утврђен износ новчаних обавеза старешина Српске цркве. Од средине XVI до краја XVII века српски патријарси су сваке године државној благајни уплаћивали 100.000 акчи годишњег *одсека*, а приликом свога ступања на дужност и ступања султана на османски престо још 100.000 акчи пешкеша. Пешкеш су плаћали и православни епископи, који су такође били у обавези да поседују правно важеће берате. Када га је велики везир Рустем-паша (1555–1561) именовоао за *ѿаѿријарха Пећи и ѿодручних месѿа*, патријарх Макарије је државној благајни предао око 3.350 млетачких дуката или дванаест килограма злата највеће финоће.¹⁷

¹⁶ Према османским пописима, у манастиру је крајем XV и у првим деценијама XVI века живело десетак калуђера. У попису из 1570/1571. године наведено је да је дуго био пуст. Уп. Zirojević, *Posedi*, 52–57; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка ѿаѿријаршија*.

¹⁷ Најбољи текст о патријарху Макарију: *Макарије Соколовић*, у: СБР V, 757–759 (В. Дабић).

Према речима Војина Дабића, допринос патријарха Макарија и његових најближих сарадника обнови црквене инфраструктуре био би неупоредиво већи да турске државне власти на почетку владавине султана Селима II (1566–1574), а у време највеће моћи великог везира Мехмед-паше Соколовића (1565–1579), нису донеле одлуку да конфискују и продају сва црквена и манастирска имања, остављајући при томе могућност њиховим ранијим корисницима да их откупе уз плаћање високе накнаде. Подаци о висини откупнина за цркве и манастире у области Косова и Метохије нису познати, али се неке оријентационе вредности могу наслутити. Откупнина за неколико фрушкогорских манастира (Крушедол, Шишатовач, Ново Хопово, Петковицу и Кувеждин), на пример, износила је око 1.800 млетачких дуката или 6,3 килограма злата највеће финоће.¹⁸

Оптерећеност пореским обавезама била је током XVII и XVIII века једна од највећих сметњи за унапређивање духовног живота у Српској цркви, за развој просвете, школства и штампарске делатности. Архијереји и монаси су скоро сваке године обилазили вернике, који су скромним даровима и прилозима одржавали Патријаршију. Један од таквих архијереја био је и патријарх Максим (1655–1680), који је током зиме 1666/1667. године ради сакупљања милостиње посетио око 150 насеља у Банату и прешао више од 700 километара.¹⁹ Када је Османско царство после Другог рата (1593–1606) почело да запада у све дубљу економску и демографску кризу, испуњавање фискалних обавеза постало је теже.

Судбина пећког манастира после бекства Арсенија Црнојевића у Угарску показује у којој је мери самосталност Српске цркве у Османском царству била везана за установу патријарха. Преласком старешине Српске цркве на страну римско-немачког цара фискална јединица *Пећка ѿаѿријаршија* за Порту је престала да постоји и сва државна добра која су била дата Српској цркви на коришћење враћена су на слободно располагање држави. Пећки манастир са земљиштима у непосредној близини додељен је на коришћење дервишком реду мевлевија. Заслугом патријарха Калиника I (1691–1711) Српској цркви

¹⁸ *Истѿо*; Фотић, *Конфискација и ѿродаја манастира*, 45–63.

¹⁹ Матић (С.), *Каѿастѿиј ѿећки из 1660–1666* (1931), 447–455; *истѿо* (1932), 72–79; *истѿо* (1932), 418–422.

су враћени саборни храм и помоћни објекти, али не и земљишта у околини манастира.²⁰

Иако не формално, Рат Свете лиге фактички је отргао српске епархије у Угарској из јурисдикције пећких архиепископа, а аустријско-турски рат 1716–1718. године и епархије на подручју Баната и новоустановљене Краљевине Србије (1718–1739). У таквим околностима пореске обавезе су за српске патријархе представљале веома тешко бреме. Молећи карловачког митрополита Вићентија Поповића за финансијску помоћ, српски патријарх Мојсеј Рајовић (1712–1724) забележио је у последњим годинама живота своје духовно завештање, у којем је пећки манастир препознао као један од најизразитијих симбола српског етничког идентитета и државности:

Захваљујући Божјој помоћи, милостивим доброчинствима и даровима Вашег христољубља, нашем труду и подвизима, некако смо на овој страни од последњег рата до данас одржали Велику цркву – престоно место Славеносрпске патријаршије – да се патријарашко име не би за нашег времена изгубило. Јер од свеколике славе и добротe, коју је славеносрпско православље имало у време владавине својих једнородних и једноплемених царева и краљева, само још ово очигледно знамење и име имамо, којим међу другим језицима и законима сведочимо, да је и наш род једанпут своју особиту част и славу царску и патријарашку имао. Ако смо сада због наших грехова лишени царскога самодржавља, наша славеносрпска црква има духовну власт за коју је привезан сав наш народ – и овдашњи и тамошњи. [...] Због тога смо до данас на сваки начин настојали да се ово име у нашем народу не изгуби. А сада такво дође време, да ће се патријарашко име изгубити, јер због крајње оскудице и насиља оних који владају над нама више не можемо одржати наше патријарашко престоно место. Људи нашега народа и језика на овој страни сасвим се умалише, а и ово што их има убојало је и обништало. Владатељи нам сваким даном гора зла и насиља чине и све нам љуће невоље смишљају. Наде више никакве није остало у нама, и само размишљамо како да веру чисту сачувамо у овим искушењима којима смо притиснути.²¹

²⁰ Тричкових, *Београдски њашалук*, 176, 257.

²¹ Грујић, *Писма њећких њајријараха*, 129.

Сл. 20. Јов Василијевич, Патријарх Арсеније III Црнојевић, 1744. (МСПЦ, Двор Патријаршије)

Током аустријско-турског рата 1737–1739. године у Хабзбуршку монархију пребегао је и српски патријарх Арсеније Јовановић (1724–1748). Започело је постепено одумирање Српске патријаршије, која је одлуком турских власти 1766. године и укинута. После више векова страдања и сеоба средиште српског етничког простора, српске културе и идентитета трајно је измештено из своје колевке.

